IV, 1 PHŒNIX april 1958

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

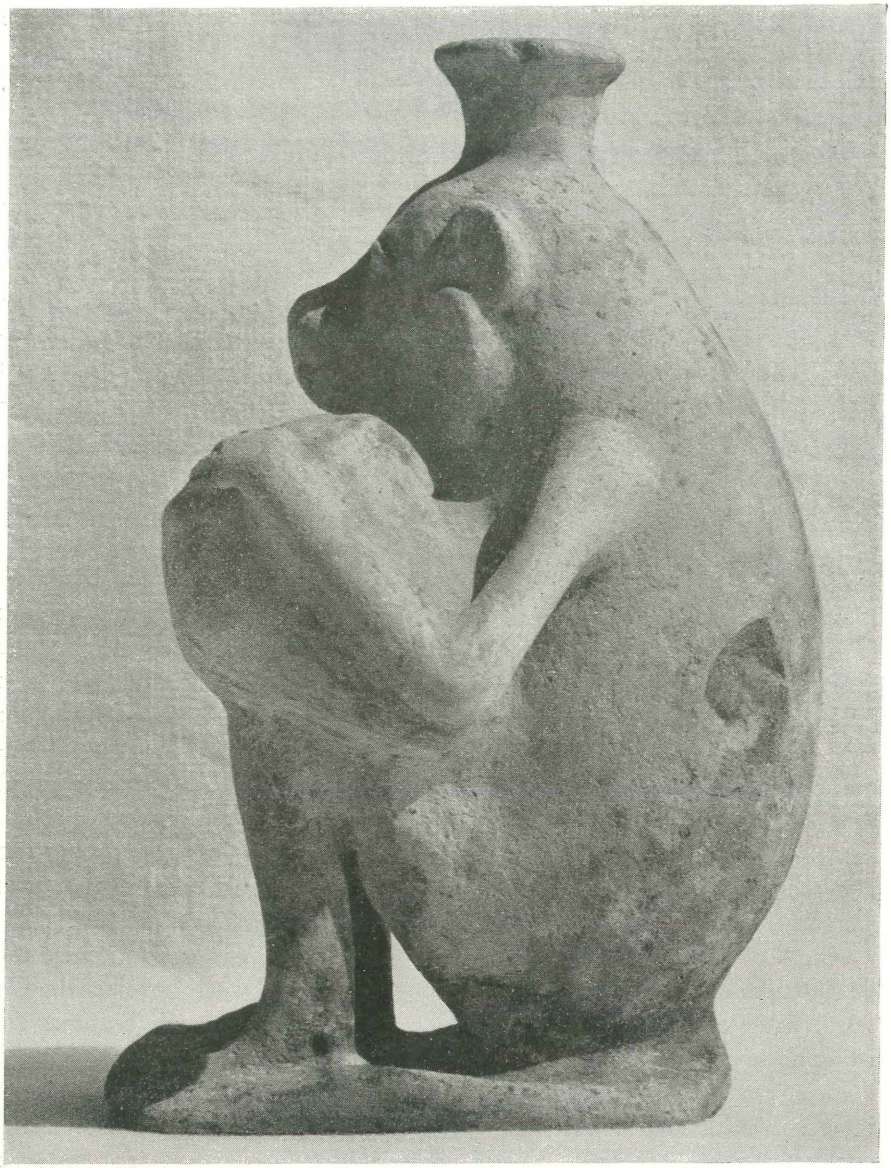

Afb. 1. Soleb. Vaas van gebakken aardewerk in den vorm van een zittenden aap.

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE ADRES:
Roodborststraat 16
LEIDEN

ADMINISTRATIE:
Ex Oriente Lux
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vierde Jaargang, Nummer 1, april 1958

INHOUD:

Ter Inleiding — Uit een brief van Dr A. Klasens, gedateerd Aboe-Roash 12-3-'58 — I — Over de opgravingen van 1957 te Soleb in den Soedân — II — Schweizerisch-Deutsche Ausgrabung des Sonnenheiligtums des Königs Userkaf bei Abusir (1955-1957) — III — De Assurcollectie in het Archaeologisch Museum te Istanbul — IV — Ivoorsnijkunst uit Nimroed.

TER INLEIDING

PHŒNIX OP COÖPERATIEVE GRONDSLAG

Ik had eigenlijk verwacht op deze plaats een nieuwe redacteur van Phœnix te kunnen inleiden. Dit is echter niet mogelijk gebleken; zij die het bestuur heeft uitgenodigd, hebben allen bedankt; geen van hen durfde deze taak op zich te nemen. Het zou interessant zijn hun beweegredenen te ontleden; zulk een onderzoek zou zeker kunnen bijdragen tot de kennis van de naoorlogse generatie onzer Oriëntalisten. Als resultante van de motieven tot al deze bedankjes mag men aanwijzen de angst of vrees zich bloot te stellen aan de mogelijkheid dat de wetenschappelijke waarde van de betrokkene gelijkgesteld zou worden met de plaats die Phœnix heeft in de rangorde van wetenschappelijke tijdschriften.

Hoe het ook zij, een oplossing diende te worden gevonden; misschien zal de tijdelijke die werd gevonden voorlopig wel blijven, zoals zovele tijdelijke zaken dat plegen te doen; dit is dat op de achtereenvolgende bestuursvergaderingen het eerstkomende nummer van Phœnix telkens aan de orde komt en voorstellen worden gedaan; deze worden echter ook van de lezers zelve verwacht. Het is wel waar dat vele onzer schonen hun wensen liever zien voorkomen, dan dat ze ze zelf uiten; maar toch weten ze door een half woord of minder hun bewonderaars op de goede weg te brengen. Zo onze

lezers dan ook geen voorstellen willen doen, laten zij dan althans iets door hun reacties suggereren.

Ook al zou er geen nieuwe hoofdredacteur komen, dan zouden zulke reacties nuttig zijn: men spreekt van echt- dis- speel-, enz., -genoten, mogen de leden van ons „Genoot"-schap zich ontpoppen als werk-„genoten", zodat zij van dit „genoot"-schap ook in dit opzicht kunnen „genieten". Inderdaad blijken „genoot"-schap en „geniet"-en etymologisch verwant.

Een eerste object doet zich reeds voor. In de laatste bestuursvergadering werd de vraag aan de orde gesteld, welke de houding van het bestuur moet zijn tegenover de stroom van vertalingen van boeken op de Nederlandse markt die betrekking hebben op het Oude Naburige Oosten. Onder deze is een aantal die hetzij niet op de hoogte van de stand van het hedendaagse onderzoek zijn, hetzij een uitgangspunt hebben, waarop de bestuursleden zich moeilijk konden stellen. En dan nog te noemen die vertalingen die de auteurs andere dingen laten zeggen dan zij in het oorspronkelijke hebben geschreven! De werkgenoten kunnen dus de samenstellers van Phœnix IV 2 ten dienste staan door het te laten weten.

1) of zij met zulk een reactie van het bestuur met vreugde zullen tegemoet zien, en
2) of zij bepaalde vragen hebben en bepaalde punten behandeld willen zien.

In dit nummer vindt men twee verslagen van werkzaamheden van Nederlandse Oosterkundigen (ik durf geen Oriëntalisten schrijven, omdat één van hen de heer Janssen is) in het buitenland. De heer Janssen werkte als opschriftkundige bij de Italiaanse opgravingen in de Soedân, de heer Frankena was uitgezonden door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek naar Istanbul tot het bestuderen van de spijkerschriftverzameling in het Museum aldaar. Door bemiddeling van Dr Klasens, van wie hier achter een briefje volgt, kreeg de Redactie de beschikking over foto's van de prachtige kop uit de Vde Dynastie bij Abusir gevonden. Tenslotte is de archaeologie van Mesopotamië vertegenwoordigd door de nieuwe vondsten te Nimroed.

8 Maart 1958 B. A. VAN PROOSDIJ

PASSAGE UIT EEN BRIEF VAN DR A. KLASENS ABOE-ROASH 12-3-'58

In het herfstnummer van „Phœnix" zal ik graag weer iets schrijven. De resultaten van dit seizoen zijn erg meegevallen en in feite beter dan het vorige jaar.

De voorwerpen zijn van hoge kwaliteit en zullen goede illustraties geven. Overigens gaat het ons voortreffelijk.

Het heeft eerst lang geduurd vóór ik toestemming kreeg, maar sindsdien hebben we zonder moeilijkheden kunnen werken.

De vondst van twee nieuwe grafvelden nog ouder dan die van het vorige jaar (inscriptie van Hor-Aha) is ook voor de toekomst hoopgevend.

Tegen eind april hoop ik terug te zijn, in elk geval zal ik het feest van E.O.L. kunnen meemaken.

I — OVER DE OPGRAVINGEN VAN 1957 TE SOLEB IN DEN SOEDÂN

Na een jachtige week te Khartoem, waar honderd en één inkopen gedaan moesten worden, was de treinreis van ruim een dag naar Wadi Halfa een verkwikking. Wij waren gerust, want de paar duizend kilo bagage, verdeeld over een zestigtal kisten, maakte de reis mee. Maar hoe dit alles te vervoeren naar het punt van bestemming? Dit vraagstuk zou in Wadi Halfa moeten worden opgelost. Dank zij geld en goede woorden (aanbevelingsbrieven spelen nog een grote rol in dezen jongen staat), was het dan op 3 november 1957 zover, dat wij zouden vertrekken. Om zeven uur zaten wij tussen onze niet geringe handbagage op de stoep van het hôtel te wachten op den vrachtauto, die zou komen. Bijna twee uur hebben wij daar gezeten. Het was natuurlijk een heerlijke morgen, vol licht en gewuif van palmen, want het is altijd mooi weer in dit gedeelte van het land. Toch waren wij blij, toen de vrachtauto eindelijk voorreed, want wij hadden meer dan tweehonderd kilo meter af te leggen.

Er werd weer ingeladen, ditmaal wij ook. Gedrieën zaten wij naast den chauffeur (er is geen verkeerspolitie in de woestijn), onze kok en diens helper op en tussen de bagage en helemaal boven op den wagen een jongen, die vrijelijk van de zon kon genieten. Na enkele kilometers lieten wij asfalt en beschaving achter ons en hobbelden de woestijn in. Die stelle men zich niet voor als onze duinen, maar als een rotsig heuvelland. Er is een soort weg, dien de vrachtauto's volgen. Hij wordt talloze malen doorsneden door *wadi*'s en er zijn vele plaatsen, waar zand bij elkaar is gewaaid of waar de rotsen verpulverd zijn, zodat het rijden veel weg heeft van het afleggen van een examen voor het rijbewijs in onze gezegende landouwen: alsmaar omschakelen, remmen, een kilometer wat vlugger, dan weer langzaam, of ineens naar links om een steenblok te vermijden. Door de geringe snelheid liep de motor herhaaldelijk heet, hetgeen ons veroorloofde onze van de warmte bijna kromgetrokken benen eens te strekken.

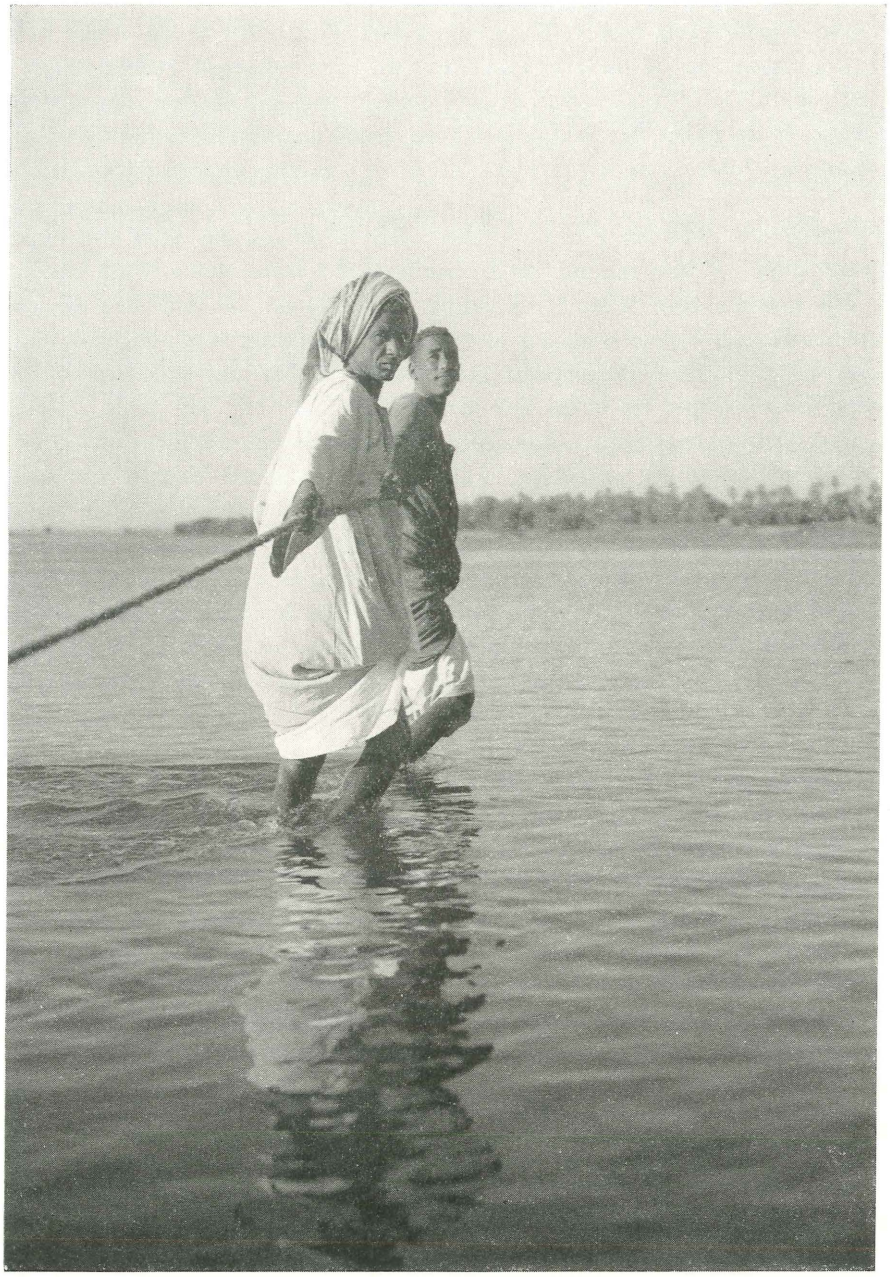

Afb. 2. Schippers trekken onze boot over een ondiepte naar den oostelijken Nijloever.

De schoonheid van den tweeden Nijlkatarakt is van dien aard, dat dergelijke ongemakken niet eens tellen mogen. Bovendien is de streek vol herinneringen aan de oude Egyptenaren, die hier vestingen hebben aangelegd; de meest bekende ervan is wel Semna, met een sterkte aan weerszijden van de rivier. Na Semna wordt de streek iets minder woest en wild; wij zijn ten zuiden van den katarakt. Toen wij 's avonds om een uur of zeven in Akasja waren, hadden wij het grootste gedeelte van den tocht achter den rug zodat wij, door vroeg te vertrekken, den volgenden dag vóór half twee op de plaats van bestemming waren, precies 222 kilometer van Wadi Halfa.

Wij konden daar, zolang wij wilden, beschikken over een *Rest House* van het Goevernement. Het telt drie kamers, in elkaars verlengde gelegen, zoals bij primitieve architektuur gebruikelijk is. De middenkamer is de meest ongelukkige: zij bezit vier deuren, een naar elk der beide andere kamers en twee naar buiten. Bovendien is er geen enkel venster, zodat altijd een buitendeur moet openstaan, want de spleten in de deuren zijn wel groot genoeg om flink wat tocht door te laten maar toch te klein voor genoeg licht. Zij zou als eetkamer dienen en als slaapkamer voor Robichon. Dat vond deze, met zijn goed bretons hart, tenminste de beste oplossing. En dan te weten, dat hij de opgraver der expeditie is. Maar in Egypte, waar hij sinds 1929 voor het franse Instituut te Kairo, in Thebe en omgeving groef, heeft hij de betrekkelijkheid van huiselijk gemak leren waarderen. De kamer met uitzicht op de stroomversnelling werd voor Mevrouw M. Schiff Giorgini ingericht. Zij bekostigt de expeditie, die onder bescherming der universiteit van Pisa staat. Haar tekentalent en fotografische bekwaamheid zijn van veel nut geweest. En wanneer zij bestoven en gestoken door de muskieten thuis kwam, was haar eerste zorg met onze kok het menu op te stellen. Want hoewel het dezen laatste niet aan kunde ontbrak (hij deed gewoonweg wonderen op twee primustoestellen bij het licht van een stallantaarn), bezat hij totaal geen fantasie en indien het aan hem gelegen had, zouden wij minstens om den anderen dag hetzelfde gegeten hebben.

Zoals in de egyptologie gebruikelijk is, zaten wij verkeerd (afb. 2). Want ons huis lag op den oostelijken oever en de tempel net aan de overzijde. De eerste dagen hadden wij nog hoop, een behuizing te vinden op den oostelijken oever, maar dat feest ging niet door: één huis was nog niet klaar en een ander zou, met zijn lemen vloer (voor zover aanwezig) wel fantastisch geweest zijn om den Kerstnacht te vieren maar minder geschikt om te wonen. Want een der eerste wezens, die er te zien waren, was een knaap van een schorpioen. Toen geloofden wij het verder wel.

Wat was nu het doel van onze expeditie? Den tempel van Soleb te onder-

zoeken (afb. 3). Deze is door Amenophis III in de veertiende eeuw v. Chr. gebouwd en is, door zijn afgelegen ligging, zeer slecht bekend. Ondanks den droeven staat van verval bevat hij reliëfs van groot belang; met name zijn twee grote muurvlakken versierd met voorstellingen betreffende het

Afb. 3. De tempel van Soleb gezien vanuit het zuiden.

dertigjarig jubileum van den farao, het zogenaamde *sed*-feest. Slechts een klein deel hiervan is gepubliceerd, een eeuw geleden, in het grote werk (twaalf foliodelen) van C. R. Lepsius. En hoe vreemd het ook moge klinken: er bestond zelfs nog geen betrouwbare plattegrond van den tempel. Opgegraven is er feitelijk nooit, tenzij men den kuil, dien de Engelsman E. A. W. Budge een jaar of vijftig geleden groef om een en ander voor het Brits Museum te ontdekken, daarvoor zou willen laten doorgaan. Genoemd museum bezit, sinds 1835, een paar beroemde leeuwen, die eens onzen tempel versierd hebben en duizenden jaren geleden door een inheems vorst zijn weggehaald. Ook de beide obelisken, waarvan een tekst ons vertelt, dat zij dit bouwwerk sierden, zijn verdwenen, zoals natuurlijk het zilver, waarmee zijn vloer beslagen was en de gouden omlijstingen der poorten. Thans rest er slechts een ruïne van wat eens de grootste en waarschijnlijk mooiste

Afb. 4. De resten van den vierden zaal. Op de zuil met kapiteel bevindt zich een meroïtisch opschrift.

egyptische tempel in den Soedân is geweest (afb. 4). De oorspronkelijk witte steen, waaruit hij is opgetrokken, heeft in den loop der eeuwen een rose-bruine tint gekregen en vooral in den laten middag komt men niet uitgekeken op dezen bouwval (afb. 5); indien hij grieks was (de volgende opmerking is plagiaat), zou hij even bekend zijn als het Parthenon. De kwaliteit van bouwwerk en reliëfs zijn ook nu nog verbazingwekkend.

Wij begonnen bij het begin, dus in den sector ten oosten van den groten pylon, waar Budge indertijd tevergeefs zijn geluk beproefd had. Daar lag,

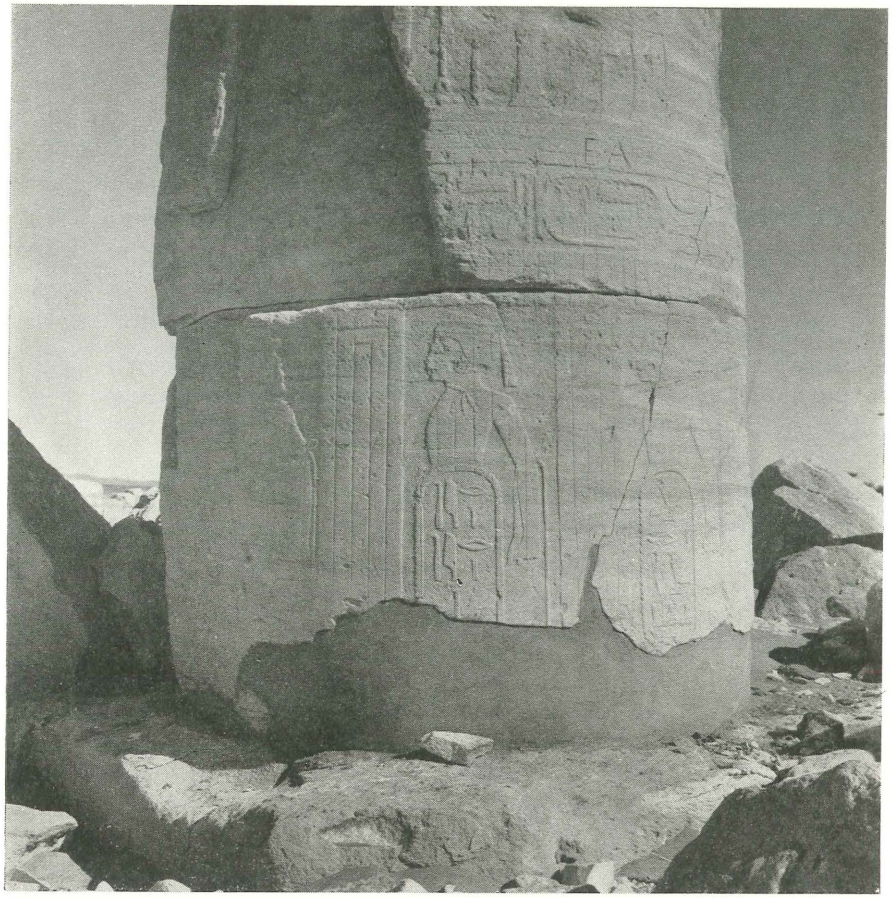

Afb. 5. Zogenaamde lijst van aardrijkskundige namen in den vierden zaal. In een ovalen ring is de naam van het land aangebracht; aangezien de gevangene een neger voorstelt, is deze streek in den Soedân gelegen.

hoog opgestapeld een vormeloze hoop puin en eronder moest een zaal zijn, met zuilen (afb. 6). Stompen hiervan waren zichtbaar, maar dat was ook alles. Men wist zelfs niet, hoeveel het er geweest waren. Dit gedeelte is nu geheel blootgelegd (afb. 7). Het was een zaal van 13 bij 14 meter, waarin vier kolommen stonden met palmvormig kapiteel. Slechts enkele eeuwen v. Chr. was deze zaal nog intakt, zoals blijkt uit een meroïtisch graffito, dat wij er gevonden hebben. Nu is in den loop der opgraving gebleken, dat deze zaal meermalen veranderingen heeft ondergaan.

Het is natuurlijk moeilijk, ja bijna hopeloos, deze wijzigingen met jaar-

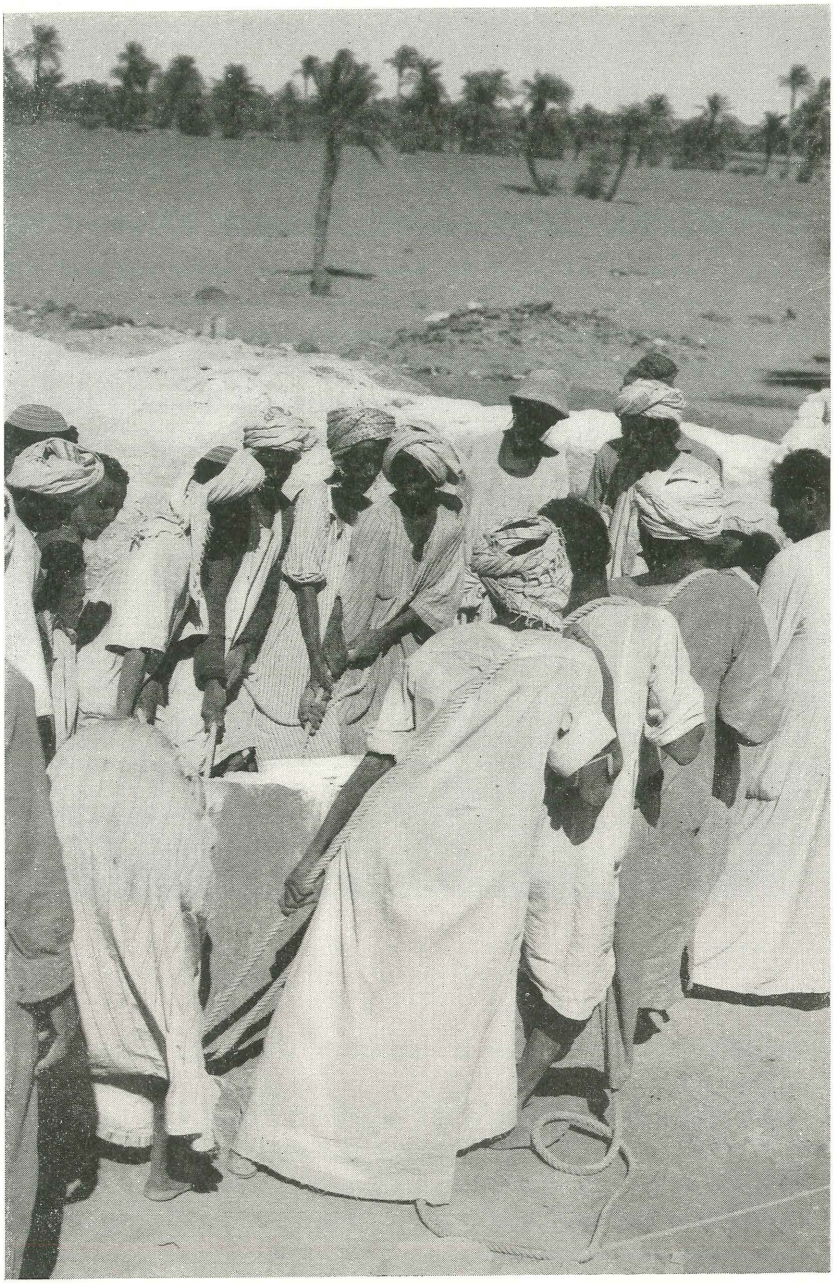

Afb. 6. Met manskracht wordt een naar beneden gestort blok weggehaald uit zaal I.

tallen te verbinden, maar wel zien wij het volgende: Amenophis III laat de zaal bouwen. Nu begonnen de zijmuren vlak bij de ruimte, waarin twee grote vlaggemasten den pylon zouden moeten verlevendigen. De architekt vult deze ruimte dan met grote steenblokken en gebruikt een deel der buitenzijde van den groten pylon als achterwand van de zaal. Dan komt de periode van Amarna en Amenophis IV — Achnaton vervangt zijns vaders naam door den zijne, terwijl de beeltenis van Amon wordt weggehakt. Op een gegeven ogenblik wordt de buitendeur smaller gemaakt. Dan gaat men de muren pleisteren. Er lag toen reeds een zandlaag op den vloer, want men kon nog vaststellen, hoe de benedenrand van het gips het niveau volgde. Eerst zijn de bases van de kolommen met een boog van nieuwe stenen voorzien, later gaat men er bovenop een ring van tichels omheen leggen. Vloer en muren worden opnieuw met gips bestreken. Ook in de poort tussen beide torens van den groten pylon konden een aantal wijzigingen worden vastgesteld (afb. 8). Deze werd eerst afgesloten door één deurvleugel. Later werd de stenen vloer ter plaatse weggebroken. Men versmalde den ingang met muren in tichelsteen en sloot hem af door een deur met twee vleugels, zoals uit de stenen voor de deurpennen blijkt; deze poort reikte echter nog niet tot halver hoogte van den pylon. Tenslotte, misschien enkele eeuwen v. Chr., komt het einde. De dubbele houten toegangspoort in den pylon gaat in vlammen op. De verkoolde resten lagen nog enkele centimeters dik in de nabijheid. Wie deze heldendaad verrichtte, zal wel nooit opgehelderd worden. Wij weten evenmin, wie de beelden, waarvan resten gevonden zijn, kapot heeft geslagen. Hier is een hand bewaard, daar een stuk van een schouder, ginds een gedeelte van het middel. Zouden zij nog gaaf geweest zijn in de achtste eeuw v. Chr., toen vorsten als Pianchi en Amanislo de rammen en leeuwen weghaalden, om hun eigen tempels op te sieren?

Daar onze concessie het gehele gebied van Soleb omvat, vallen er ook de oude nederzetting onder evenals het kerkhof. De resten van de nederzetting zijn zeer pover en beloven weinig of niets dan de fundamenten van enkele huizen en karrevrachten gebroken aardewerk. Daarom werd besloten in de nekropool te graven, waar de schachten van verschillende grafkamers zichtbaar waren. Voor de rest was het terrein bezaaid met zwarte stenen, scherven en menselijke beenderen, witter gebleekt dan sigarettenpapier. Een tiental graven is onderzocht. Eén daarvan is absoluut zeker door grafschenders overhoop gehaald: zij hebben vazen kapotgeslagen, hier en daar gaten gegraven; er zijn echte schatgravers aan het werk geweest. Blijkbaar is hun buit niet van dien aard geweest, dat zij ook nog op andere graven hun geluk beproefd hebben. Het is immers een hele karwei, een loodrechten

Afb. 7. De eerste zaal met de resten van vier zuilen. De toegang bevindt zich rechts boven. Gedeelten van een uit tichels bestaanden ring zijn zichtbaar bij de beide linkerzuilen.

put van 4 tot 6 meter diepte te legen; want na ongeveer een meter steenslag of zand komen de grote leistenen bokken; die moet men stukslaan (zou je hamers kosten) of weghalen, dan weer dieper graven om tenslotte voor den muur van de grafkamer(s) te staan.

Bij verschillende graven was deze muur nog gaaf, zodat wij perplex stonden praktisch lege kamers te vinden. Bovendien viel het ons op, dat in deze gevallen het aantal beenderen in of bij den put zeer groot was. Wij stonden voor een raadsel. Toen graf nummer 15 onder handen genomen werd, waren onze verwachtingen hoog gespannen. De grafheuvel was zeer groot en het bleek, dat hier inderdaad een Egyptenaar van rang begraven moest

Afb. 8. De poort in den groten pylon, gezien in westelijke richting. De sporen der veranderingen in tichels zijn duidelijk te zien.

zijn. De bovenrand van den put was afgezet met drie rijen zandstenen blokken, dan volgden vijf grote leistenen platen. De put was gevuld met onregelmatige leistenen blokken en stenen. Eindelijk werd een deuropening zichtbaar. De zwarte stenen, die den toegang afsloten, werden eruit gehaald. Gauw het licht van een elektrischen lantaarn in de ruimte. Er scheen een witte muur te staan. Toen moesten wij weg. Den volgenden morgen zou het gebeuren. Dien dag viel het niet moeilijk om vijf uur op te staan. Robichon klom als eerste langs het touw naar beneden. Voorzichtig kroop hij door de nauwe opening, maar toen zijn hoofd binnen was, sloeg hem zulk een natte hitte tegemoet, dat zijn bril droop van het water en hij niets meer

zien kon. Dan maar zonder bril. Hij tastte den grond af met zijn lantaarn om eventuele voorwerpen toch niet te beschadigen. Maar er lag niets dan zand en stenen. Dat hoorden wij, voor het gat liggend, hem tenminste zeggen. Dan kwam een stomp van een witten stenen muur. Daarachter werd de vloer lager. Er was nog een tweede kamer. Alles absoluut leeg. Wij zakten tot onze enkels in het voze stof. Inderdaad was de hitte vreselijk en de vochtigheid deed onze lijven druipen. Het was als de neerslag van onze teleurstelling. Verpapzakt kropen wij uit de grafkamers, deden onze pullovers aan en klommen toen langzaam naar boven. Wij snapten er niets van. Hier waren absoluut geen dieven aan het werk geweest, want die maken de zaak niet netjes in orde alvorens met hun buit aan den haal te gaan.

Robichon was wel ontgoocheld maar niet ontmoedigd. Immers, de bovenbouw van het graf was tot een hoogte van verschillende meters bewaard. Eerst moesten een groot aantal verspreide zwarte stenen worden weggehaald. Toen werd voorzichtig, vanaf den buitenkant, getracht te zien wat er nog overeind stond van den bovenbouw. Deze plaatste ons echter weer voor nieuwe problemen. Het bleek, dat op de plaats van het eigenlijke graf reeds een kleine pyramide had gestaan van tichelsteen; hieronder bevonden zich enige graven, op geringe diepte aangelegd. Vóór deze pyramide stond, aan den oostkant, een kleine kapel. De eerste verandering was, deze kapel af te breken; in de kleine ruimte of nis, aan den westkant, heeft men waarschijnlijk een stele aangebracht. Deze vormde de afsluiting van de nieuwe kapel boven den put. Deze ruimte was gewelfd en werd, aan den buitenkant, als het ware gevat in een kleine verhoging die uit aarde bestond. Op grond van het gevonden aardewerk mogen wij veronderstellen, dat dit graf uit de 18de dynastie stamt en bij de ernaast gelegen pyramide is dit zelfs zeker, daar op de stele de naam van koning Amenophis III voorkomt.

Een tweede verandering was, de pyramide, aan den westkant gelegen, te slechten en de nis met de stele te verkleinen. Om nog meer den nadruk te leggen op deze afsluiting heeft men den westelijken muur doorgetrokken aan de noord- en zuidzijde der kapel. Het derde stadium werd bereikt, toen men, op de plaats der pyramide in brikken, maar volgens het grondvlak van den open hof voor de overdekte kapel, een kleine trappenpyramide ging bouwen ter plaatse van de eerste pyramide. Deze bouw bestaat uit zwarte leistenen; daarmee heeft men ook de kapel overdekt en den oostelijken toegang door een muur van dezelfde stenen afgesloten. Het gevolg was, dat hetgeen open was, werd gedicht en dat hetgeen eerst in het oosten lag (de open hof) werd vervangen door een westelijken bouw (de kleine pyramide in getrapten vorm). Daar echter de put en de toegang tot het graf

door zwarte stenen is afgesloten, moeten wij dit laatste toeschrijven aan degenen, die de tweede verandering teweeg hebben gebracht.

Zij zijn dus degenen geweest, die de grafkamer geleegd hebben, de lijken eruit gehaald en de beenderen neergelegd in de kapel bovenden put. Enkele doodshoofden en een hoop vaatwerk (afb. 1) hebben zij in den put gedeponeerd, als ook een sjawabti of lijkbeeldje, dit laatste vlak bij de deur als om er de wacht bij te houden. Dit feit werd ook in verschillende andere graven der nekropool vastgesteld en ook dan bleek telkens, dat het onderste stuk van het beeldje was afgehakt ter halver hoogte van de benen. Eén dezer sjawabti's vertoonde zelfs duidelijke sporen van met een mes bewerkt te zijn (graf 14). Hier ontbrak ook het hoofd, terwijl in verschillende gevallen te zien was, dat men de beeldjes in het vuur had gehouden. Hier van lijkschennis te spreken heeft weinig zin, daar het in zulk geval onverklaarbaar wordt, waarom men zoveel moeite besteed heeft aan de verandering van den bovenbouw. Hebben wij hier te doen met riten, die ons tot heden onbekend zijn?

Onwillekeurig is men geneigd te denken aan andere gevallen, waarin men intakte graven gevonden heeft en de sarkofaag toch leeg was. Een bekend voorbeeld is het graf der moeder van Cheops, koningin Hetepheres, indertijd door G. A. Reisner ontdekt, en nog pas enkele jaren geleden liet Zakaria Goneim tal van autoriteiten naar Sakkara komen om getuige te zijn bij de opening van de sarkofaag van koning Sechemchet. Tot aller ontsteltenis was deze totaal leeg. Hier staan wij voor raadsels. Ook Soleb heeft in dezen, tot nu toe, geen oplossing gebracht.

Soleb, Driekoningen 1958. JOZEF M. A. JANSSEN

L'autore e la direzione di Phœnix sono obbligatissimi alla Signora M. Schiff Giorgini che loro a concesso la riproduzione delle sue bellissime fotografie degli scavi a Soleb e la ringraziano cortesemente della sua gentilezza.

II — SCHWEIZERISCH-DEUTSCHE AUSGRABUNG DES SONNENHEILIGTUMS DES KÖNIGS USERKAF BEI ABUSIR (1955-1957)

Von den ägyptischen Göttertempeln sind bisher nur sehr wenige durch Reste bekanntgeworden, obwohl es nach Ausweis der Schriftdenkmäler eine grosse Anzahl gegeben haben muss. Unter ihnen nehmen die Tempel für den Sonnengott Rê einen besonderen Platz ein. Aus Priestertiteln kennen wir die Namen von sechs Sonnenheiligtümern, die von den Königen der 5.

Fig. 9. Überreste des oberen Tempels, von Südwesten gesehen.

Fig. 10. Überreste des oberen Tempels, von Nordwesten gesehen.

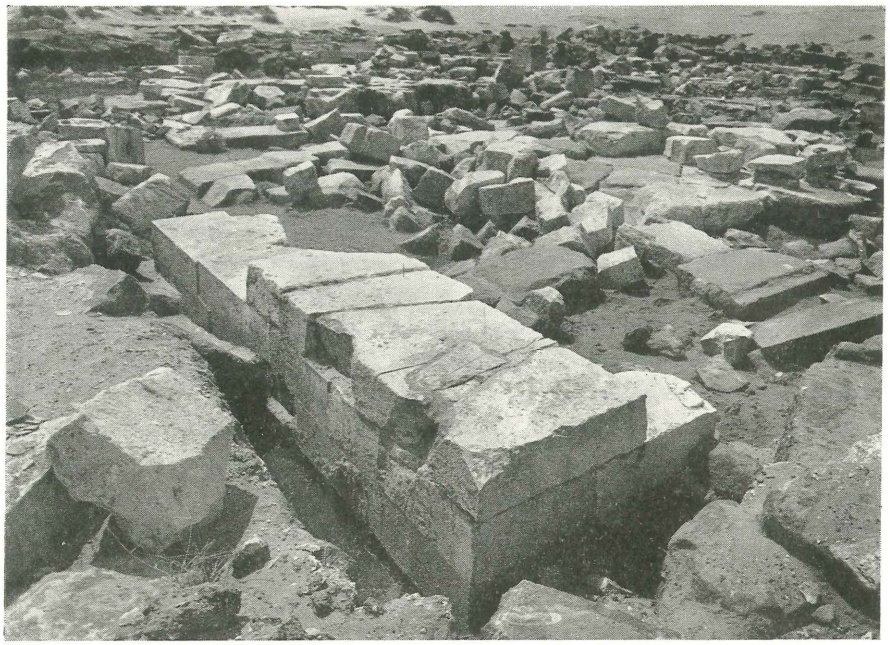

Fig. 11. Der teilweise freigelegte Aufweg.

Fig. 12. Überreste der Fundamentplatte des unteren Tempels, von Norden gesehen.

Dynastie, von Userkaf bis Menkauhor, errichtet worden sind. Aber wir kennen davon nur die Plätze von zwei Sonnenheiligtümern, dem des ersten Königs der 5. Dynastie Userkaf und dem des sechsten Königs Niuserrê; ihre Reste liegen auf dem Rande der westlichen Wüste nur wenig nördlich der Pyramiden von Abusir, die ebenfalls von Königen der 5. Dynastie errichtet worden sind. Das Sonnenheiligtum des Niuserrê ist um die Jahrhundertwende von dem deutschen Ägyptologen und Bauforscher Ludwig Borchardt ausgegraben worden, die Reste des Sonnenheiligtums des Userkaf aber sind erst durch die Grabung des Schweizerischen Instituts für ägyptische Bauforschung und Altertumskunde in Kairo mit personeller und finanzieller Beteiligung des Deutschen Archäologischen Instituts unter Leitung des Verfassers freigelegt worden. Da beide Institute von Borchardt begründet worden sind, haben sie mit dieser Ausgrabung ihre Tradition fortgesetzt.

Wie die Ausgrabung des Sonnenheiligtums des Niuserrê gezeigt hat, unterschied sich eine solche Anlage durchaus von den bekannten ägyptischen Tempeln. Der Schwerpunkt des Heiligtums war keine überdeckte Cella mit einem Götterbild darin, denn der Sonnengott trat nicht in das Heiligtum ein, sondern zog hoch am Himmel darüberhinweg, nur durch Brandopfer erreichbar. In einem grossen ummauerten Hof hat Niuserrê auf einem Kalkstein-Unterbau mit Granitsockel einen gewaltigen Obelisken aus Granitblöcken errichtet, vor dem auf der Ostseite ein Opferaltar aus Alabaster noch heute steht.

Es ist anzunehmen, dass dieses Heiligtum des Niuserrê bis zu einem gewissen Grade ein Abbild des ursprünglichen Rê-Hauptheiligtums in Heliopolis gewesen ist, von dem nur noch geringe Reste erhalten sind. Ist diese Annahme richtig, so muss das viel ältere Sonnenheiligtum des Userkaf dem Vorbild in seiner Form noch näher gestanden haben, und das war der hauptsächlichste Grund zu seiner Freilegung.

Leider ist das Heiligtum in alter und auch noch in neuerer Zeit durch Steinbruchbetrieb furchtbar zerstört worden. Wie die Anlage des Niuserrê bestand es aus einem Bauwerk am Rande des Fruchtlandes und dem eigentlichen Kultbau oben auf dem Wüstenplateau, beides verbunden durch einen Aufweg. Die freigelegten Reste des oberen Baus bieten einen verwirrenden Anblick (Fig. 9 u. 10), doch es lassen sich aus den Trümmern vier verschiedene Bauperioden ablesen und zeichnerisch rekonstruieren. Es zeigt sich, dass Userkaf noch keinen Obelisken errichtet hat, sondern dass ein solcher erst von einem späteren König der 5. Dynastie hinzugefügt worden ist, vielleicht durch Neferirkarê. Zu der ältesten Anlage gehört auch der 11,50 m breite Aufweg, dessen Mauern aus Kalksteinbrocken und Nilschlamm er-

richtet worden sind (Fig. 11); auch er ist mehrfach verändert worden. Das untere Ende des Aufwegs verschwindet heute im Grundwasser, sodass nicht mehr zu erkennen ist, ob hier ein Torbau errichtet war wie im Sonnenheiligtum des Niuserrê.

Neben dem unteren Abschnitt des Aufwegs wurden bedeutende Reste einer grossen Fundamentplatte aus Werksteinen aufgedeckt (Fig. 12), auf der einst ein aus guten Kalksteinblöcken errichtetes Gebäude gestanden hat. Höchstwahrscheinlich handelt es sich um die Reste eines Göttertempels. Durch alten und modernen Steinbruchbetrieb ist auch dieser Bau zerstört worden und zwar so sehr, dass sich sein Grundriss nur noch teilweise wiedergewinnen lässt. An einem zentralen Hof, der von Pfeilerhallen umgeben war, lagen Kapellen, in denen Götterbilder gestanden haben werden.

Beim Freilegen der Umgebung der Fundamentplatte wurde kurz vor Abschluss der Ausgrabung ein bedeutender Fund gemacht. Eingeschlossen in eine Nilschlammrampe, die beim Abbruch des Tempels aufgeschüttet worden ist, kam ein Kopf aus metamorphischen Schiefer zutage (Fig. 13 u. 14) [1]), der zu einer lebensgrossen Statue gehört. Der Dargestellte ist bartlos und trägt die unterägyptische Krone. Zweifellos handelt es sich um eine Arbeit aus der Zeit der 5. Dynastie, möglicherweise um den Kopf einer Statue des Königs Userkaf; aber das ist nicht ganz sicher. Alle Königsköpfe der 4. Dynastie tragen einen Bart, doch ist der einzige Königskopf, der aus der Zeit der 5. Dynastie bekannt ist, der Kopf einer Kolossalstatue aus Granit eben des Königs Userkaf aus dessen Totentempel in Saqqarah, ebenfalls bartlos. Äusserst selten tragen Königsköpfe des Alten Reichs die unterägyptische Krone, sodass man auf den Gedanken kommen kann, dass der gefundene Kopf von einer Statue der Göttin Neith stammt, der unterägyptischen Kronengöttin aus Sais, die in einer der Kapellen des unteren Tempels aufgestellt gewesen sein könnte. Leider ist die zugehörige Statue nicht aufgefunden worden, sodass die Inschrift, die auf ihrer Fussplatte gestanden hat und Auskunft über die dargestellt Person gab, verloren ist.

Wie dem auch sei, der Kopf ist ein Kunstwerk allerersten Ranges und bestätigt aufs neue den hohen Stand der Bildhauerkunst der Zeit der 5. Dynastie, der aus den Statuen von Privatleuten dieser Epoche seit langem bekannt und anerkannt ist. Der Kopf steht heute im Ägyptischen Museum in Kairo.

[1]) S. 20 und 21.

Kairo, Dezember 1957 HERBERT RICKE

Fig. 13. Lebensgrosser Kopf aus metamorphischem Schiefer.

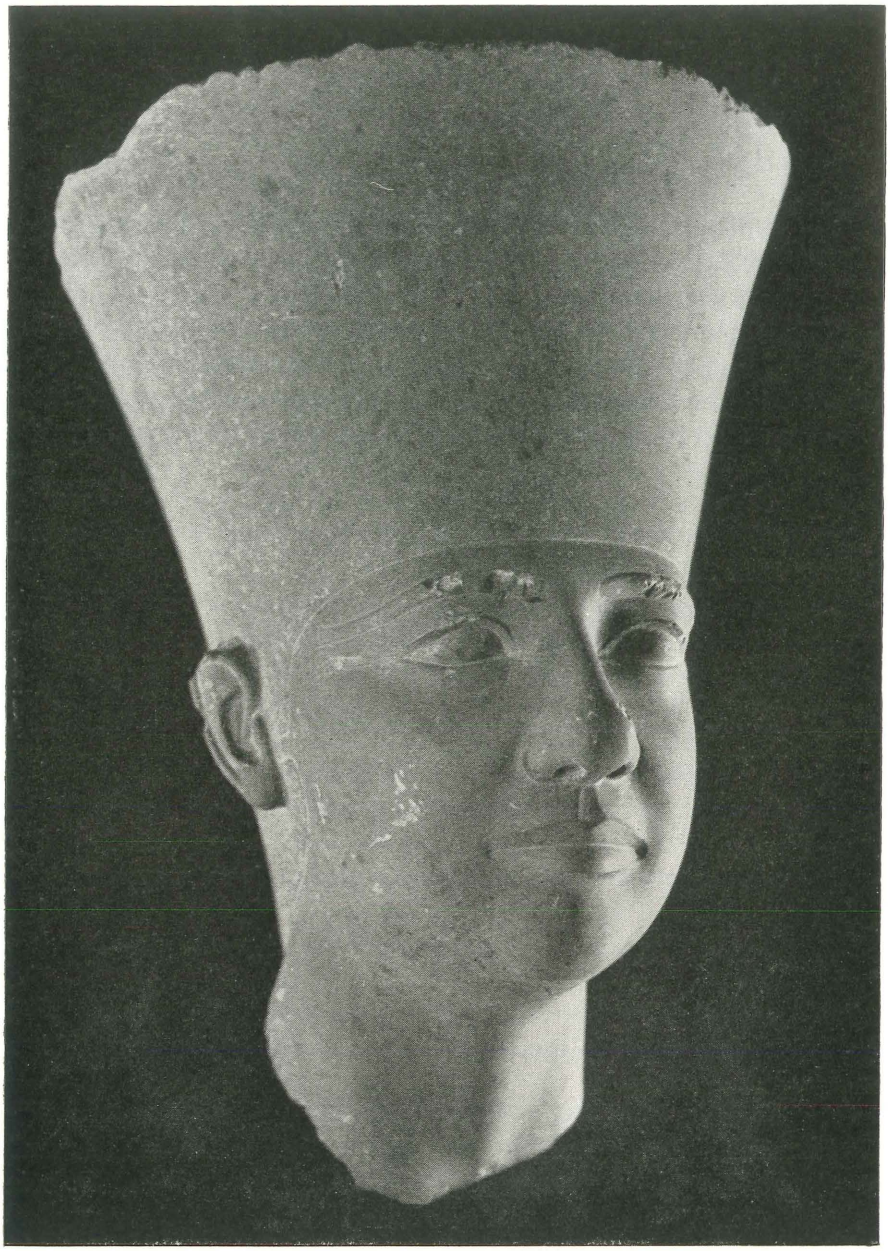

Fig. 14. Seitenansicht desselben Kopfes.

III — DE ASSURCOLLECTIE IN HET ARCHAEOLOGISCH MUSEUM TE ISTANBUL

Evenals dit in het jaar 1954 het geval was, stelde de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek mij in 1957 door het verstrekken van een subsidie in staat een studiereis naar Istanbul te maken ten einde daar te werken in het Archæologisch Museum, en wel in de bijzonder grote collectie van spijkertabletten, die dit Museum rijk is. In deze verzameling, die de meest omvangrijke collectie ter wereld genoemd moet worden, zijn in de loop der jaren uit allerlei opgravingsplaatsen van het oude Mesopotamië tabletten bijeengebracht, waarvan het totale aantal geschat moet worden op ongeveer 75 000 stuks. Wilt U een indruk krijgen van de rijkdom en de verscheidenheid van de collectie te Istanbul, dan kunt U niet beter doen dan de beschouwing lezen, die de huidige Leidse hoogleraar in de Assyriologie in 1947 hieraan heeft gewijd (Prof. Dr F. R. Kraus, Journal of Cuneiform Studies, I, p. 93-119).

In tegenstelling met vele andere spijkerschriftverzamelingen, die vaak geheel of grotendeels zijn ontstaan door het aankopen van tabletten, die uit clandestiene opgravingen afkomstig zijn, heeft de collectie van Istanbul het grote voordeel, dat zij voor 99 % is opgebouwd uit tabletten, die bij geregelde opgravingen zijn gevonden. Dit brengt uiteraard met zich mede, dat practisch steeds de herkomst van de tabletten bekend is, waardoor het bewerken daarvan aanzienlijk vereenvoudigd wordt, terwijl deze tabletten bovendien als vanzelf op ideale wijze gerangschikt kunnen worden. Vergelijken wij hiermede bijvoorbeeld de Leidse verzameling van spijkerschrifttabletten, waarvan de herkomst bij de helft, zo niet driekwart van de tabletten onbekend is, dan kunnen wij ons enkel verheugen over de bijzondere toestand van de verzameling te Istanbul, omdat het werken in de Leidse collectie maar al te goed heeft geleerd, hoe moeilijk het is bij „anonieme" teksten de plaats van herkomst vast te stellen, zo deze nog ooit bepaald kan worden.

Deze ideale samenstelling van de collectie te Istanbul houdt direct verband met de wijze, waarop zij is ontstaan. De basis voor deze collectie werd namelijk gelegd in de tachtiger jaren van de vorige eeuw, toen bij de in 1883 uitgevaardigde wet op de oudheden alle oudheden in het Osmaanse rijk tot staatsbezit werden verklaard, en daarbij voorts werd bepaald, dat alle in de bodem van dit rijk gevonden voorwerpen naar het Museum van Istanbul zouden worden gebracht. Dit had verstrekkende gevolgen, omdat

toentertijd bijna alle opgravingsplaatsen zich binnen de grenzen van het Osmaanse rijk bevonden. Dit betekende evenwel niet, dat alle daarna gevonden voorwerpen in het Museum van Istanbul zijn gekomen en dat niet langs illegale weg oudheden uit het Osmaanse rijk zijn verdwenen, maar toch is het overgrote deel van de na 1883 bij de opgravingen gevonden voorwerpen in Istanbul beland, terwijl vele uit clandestiene bronnen afkomstige voorwerpen van staatswege zoveel mogelijk werden geconfisceerd. Wel kon het voorkomen, dat bij speciale concessie aan de opgraver werd toegestaan een gedeelte van zijn vondsten naar eigen land mee te nemen, zodat bijvoorbeeld thans een groot deel van de in Nippur gevonden tabletten zich in het Universiteitsmuseum van Philadelphia bevindt, terwijl het grootste deel van de in Assur gevonden teksten in het Berlijns Museum terechtgekomen is. Deze verdeling van tabletten over zover uiteengelegen musea heeft echter grote nadelen, zoals straks bij onze bespreking der Assurcollectie duidelijk aan het licht zal treden.

Onder de naar opgravingsplaats gerangschikte tabletten in het Archæologisch Museum te Istanbul vormen de tabletten, gevonden in Lagaš, Nippur en Ḫattušaš de grootste groepen, maar de tabletten uit Adab, Assur, Kaniš, Kiš, Puzriš-Dagan, Sippar, Šuruppak, Umma en Uruk zijn evenmin van belang ontbloot. Het is echter niet zo eenvoudig ordening te brengen in iedere groep afzonderlijk en de hierbij bereikte resultaten zijn dan ook zeer verschillend. Bij deze ordening is baanbrekend werk verricht door Prof. Kraus tijdens diens verblijf in Istanbul, waarbij speciaal de tabletten uit Nippur zijn aandacht hadden. Voortreffelijk werk is er ook verricht door de conservatrices van de verzameling, de dames Muazzez Çığ en Hatice Kızılyay. Verleenden zij aanvankelijk enkel hun medewerking aan het werk van enkele Istanbul bezoekende geleerden, later gingen zij op eigen initiatief verder en voor de resultaten, die hun werk hebben opgeleverd, kunnen wij enkel grote bewondering hebben. Deze arbeid zijn zij begonnen in de Ḫattušaš-collectie, waarvan zij met behulp van hun leermeester Prof. Güterbock een tekstpublicatie het licht hebben doen zien; vervolgens hebben zij gewerkt in de Nippur-verzameling, welke arbeid resulteerde in een publicatie in samenwerking met Prof. Kraus, waarvoor zij alle copieën hebben vervaardigd. Tezamen met Prof. Kramer, de bekende Sumeroloog van Philadelphia, hebben zij zich vervolgens beziggehouden met de sumerische literaire teksten uit Nippur, waarvan vele teksten door hen werden gecopiëerd. Naast deze werkzaamheden hebben zij echter de andere tekstgroepen niet vergeten, en in de laatste jaren hebben zij zich gewend tot de teksten, die dateren uit de periode van de Derde Dynastie van Ur. Dit heeft tot resul-

taat gehad, dat de tabletten uit deze tijd naar hun inhoud werden gerangschikt, terwijl zij binnen deze rangschikking naar hun jaardatum, en binnen de jaren naar hun datum, dus naar maand en dag, werden geordend. Als men bedenkt, dat het hierbij gaat om duizenden tabletten, dan kan men zich voorstellen, hoeveel tijd en kennis een dergelijke arbeid vordert. In samenwerking met de Finse Assyrioloog Salonen hebben zij enkele teksten uit deze tijd gepubliceerd. Ook onder de andere tekstgroepen is natuurlijk wel gewerkt, maar aan de teksten uit de stad Assur is tot dusver toch wel bijzonder weinig aandacht besteed, en het was juist deze Assurcollectie, die mij het meest interesseerde en dan ook de reden vormde van mijn studiereis naar Istanbul, die ik in de zomer van 1957 heb mogen maken.

De tabletten uit deze collectie zijn alle gevonden bij de opgravingen van de „Deutsche Orientgesellschaft" in de ruïnes van de hoofdstad van het oude Assyrische rijk, die onder leiding van Andrae en voorbereid door Koldewey van 1903-1913 te Kalʾat Šerqat zijn gehouden. Deze tabletten vormen echter, zoals reeds werd opgemerkt, slechts een klein gedeelte van de toen gevonden tabletten, omdat er een verdeling van de vondsten heeft plaatsgehad, waarbij het Archæologisch Museum te Berlijn het leeuwenaandeel van de tabletten heeft gekregen. Bij deze verdeling is men echter niet erg systematisch te werk gegaan met het gevolg, dat in vele nu reeds aantoonbare gevallen de ene helft van een tablet in Istanbul ligt, terwijl de andere helft van dit tablet in Berlijn is terechtgekomen. Dit heeft voor de wetenschap zeer onaangename gevolgen, en kan men ook in vele gevallen deze ontbrekende delen aan de hand van de bij de opgravingen van de tabletten gemaakte foto's, de zogenaamde opgravingsfoto's, vaststellen en aanvullen, in vele andere gevallen, waar deze foto's onvindbaar of onleesbaar zijn, is ook dit onmogelijk. In mijn eigen werk heb ik iets dergelijks kunnen constateren bij fragmenten van de Assyrische versie van het zesde tablet van het Gilgameš-epos, die tot hetzelfde tablet hebben behoord als de reeds lang geleden door Ebeling gepubliceerde tekst KAR 115 uit het Berlijnse Museum, waarbij deze auteur kennelijk de opgravingsfoto niet heeft kunnen vinden, want anders zou hij de fragmenten uit Istanbul zeker ook hebben gekend. Hoe interessant en opwindend een dergelijke vondst ook is, het zou het bewerken van de Assurcollectie aanmerkelijk vergemakkelijkt hebben, als de Assurtabletten alle in één Museum waren terechtgekomen en de verdeling niet of anders rationeler had plaatsgevonden. Wat de Assurtabletten in Berlijn betreft, deze zijn in de loop der jaren flink bewerkt, en, hoewel bij lange na nog niet alle tabletten zijn bestudeerd en gepubliceerd, er is tenminste een behoorlijk overzicht over de teksten verkregen.

Geheel anders staat het echter met de Assurcollectie te Istanbul, waar op een enkele uitzondering na geen enkel origineel is gepubliceerd, ja, waar in 1954 nog maar 121 teksten een Museumnummer hadden gekregen, terwijl ook deze nog weer onvindbaar waren temidden van de ongeveer 3000 tabletten, die de Assurcollectie van Istanbul rijk is.

Het was toch echter ook weer niet zo, dat de tabletten uit Istanbul geheel onbekend gebleven waren, want aan de hand van de zoëven genoemde opgravingsfoto's en ook van de vaak voortreffelijke door Mevrouw Ehelolf van verschillende teksten in de Assurcollectie van Istanbul gemaakte foto's, de zogenaamde K(onstantinopel)-foto's, waren reeds enkele teksten van de collectie gepubliceerd, zodat zij gebruikt konden worden voor verdere studie. Maar hoe belangrijk dit voor de wetenschap ook was, een foto van een tablet, ook de meest voortreffelijke, kan maar heel zelden het origineel geheel verbangen, en zo was het dan ook te verwachten, dat een studie van de originele teksten uit Istanbul veel verbeteringen in de naar foto gepubliceerde copieën van deze teksten mogelijk zou maken. Wanneer wij alleen al bedenken, dat een foto nooit de randen van een tablet duidelijk kan weergeven, terwijl de onduidelijke plekken op het origineel door een foto evenmin leesbaar gemaakt kunnen worden, dan begrijpt U, hoe belangrijk het is bij het publiceren van een tablet het origineel te kunnen raadplegen, omdat dit in gevallen van onduidelijkheid soms nog gereinigd zal kunnen worden. Het eerste doel, dat ik mij dan ook gesteld had, was zoveel mogelijk de originelen van reeds van foto bekende tabletten in de verzameling op te zoeken. Was het mij in 1954 enkel toegestaan onder de ongeveer duizend gebakken teksten te zoeken, dank zij de bijzondere welwillendheid van de conservatrices der verzameling was het mij nu ook geoorloofd de zes laden met de door Mevrouw Ehelolf gefotografeerde tabletten bij dit onderzoek te betrekken. Als uitgangspunt bij deze speurtocht in de laden nam ik de naar foto gemaakte copieën in het boek van Ebeling „Literarische Keilschrifttexte aus Assur" (LKA) en de daarin gegeven bijzonderheden der tabletten als opgravingsnummers enz. waren daarbij een dankbaar hulpmiddel. Op grond van de opgravingsnummers konden de meeste der gepubliceerde teksten onder de door mij onderzochte 1500 tabletten worden gevonden, maar veel ingewikkelder werd het, wanneer deze nummers van de tabletten waren afgebroken of ook fragmenten van één en dezelfde tekst in verschillende laden terechtgekomen waren. In dat geval moest het tablet zelf uitkomst brengen, waarbij in enkele gevallen de uiterlijke vorm van het tablet de bepaling van het origineel mogelijk maakte, terwijl soms ook de inhoud van het tablet de oplossing moest geven. Wat deze uiterlijke vorm

betreft lette ik vooral op opvallende dingen aan het tablet als plaatsing van dwarsstrepen en indeling der pericopen, terwijl in het tweede geval opmerkelijke woorden of typische passages de weg tot de identificatie der originelen moest banen. Het uiteindelijk resultaat van de enkele weken durende speurtocht in de laden der Assurcollectie was uiterst bevredigend, want van de 40 naar K-foto gemaakte copieën in LKA werden er 39 gevonden, terwijl eveneens nog enkele andere in LKA of elders gepubliceerde tabletten konden worden geïdentificeerd. In bijna alle gevallen bleek de collatie met het origineel in de copieën kleine onnauwkeurigheden aan te tonen, terwijl hier en daar een geheel nieuwe copie geen overbodige luxe was. Het zou te ver gaan in dit verband op de verschillende hierbij gevonden tabletten nader in te gaan, maar toch wil ik een uitzondering maken voor de tekst A 153, die jaren geleden naar foto door Ebeling als KAR 169 werd gepubliceerd en de grootste tekst van het Irra-epos is, die wij bezitten. Deze tekst, die eenmaal in acht kolommen alle ongeveer 750 regels van het epos van de pestgod Irra heeft bevat, kwam plotseling uit een van de laden te voorschijn, terwijl enkele weken tevoren de K-foto van deze tekst reeds was opgedoken. Dit betekende voor mij, die mij reeds lange tijd met dit prachtige epos had bezig gehouden een ware sensatie, vooral toen mij bij vergelijking van het origineel met de copie van Ebeling bleek, dat er in de tekst van het epos enkele niet onbelangrijke verbeteringen konden worden aangebracht, terwijl een verder onderzoek der laden nog enkele fragmenten van dit tablet opleverde, die reeds in de tijd, toen de opgravingsfoto werd vervaardigd, van het tablet waren afgebroken en bijgevolg aan Ebeling onbekend waren gebleven.

Op verzoek van de conservatrices van de verzameling te Istanbul, aan wie de taak van de uiteindelijke inventarisering van de Assurcollectie uit hoofde van haar functie is opgedragen, heb ik na de collatie de gevonden originelen alle van een Museumnummer voorzien, zodat deze tabletten nu ook door andere vakgenoten snel gevonden kunnen worden. Het laatste nummer, dat deze zomer gegeven werd was A 197, zodat 76 tabletten door mijn toedoen een nieuw nummer hebben gekregen. Zoveel mogelijk hebben wij ook de eerste 121 tabletten, die reeds vroeger genummerd werden, uit de laden weer bijeengebracht, zodat thans een geheel nieuw begin gemaakt is met de inventarisering van de Assurcollectie van Istanbul, al zal er nog heel wat werk verzet moeten worden, voor alle tabletten op deze wijze van een nummer zijn voorzien.

Een tweede bezigheid, waaraan ik enkele dagen heb gewijd, was het collationneren van eigen in de zomer van 1954 gemaakte copieën, o.a. van

de fragmenten van het zesde tablet van het Gilgameš-epos en van enkele in Assyrisch dialect geschreven rituele teksten. Hoewel ik reeds in het bezit was van uitstekende foto's van deze teksten, hoopte ik door bestudering van het origineel nog enkele moeilijke plaatsen te kunnen oplossen. Tenslotte was ik door het bestuderen van mijn copieën beter vertrouwd geraakt met de aard van de teksten en met de context van elke tekst afzonderlijk. Bovendien was ik zo gelukkig in de laden nog een fragmentje te vinden van het zesde tablet van het Gilgameš-epos. Inderdaad konden in de copieën van de fragmenten, die ik in 1954 had gemaakt, dan ook enkele tekens op het origineel beter gelezen worden. Het collationneren van eigen copieën met de originele teksten is wel het meest onprettige werk, dat een Assyrioloog kan ondernemen. De copieën kunnen nog zo zorgvuldig zijn vervaardigd, bij de collatie blijken er bijna altijd enkele onnauwkeurigheden te zijn binnengeslopen, om dan nog maar niet eens te spreken van de foutief gecopieerde tekenresten, die al menig Assyrioloog heel wat moeite hebben veroorzaakt. Wanneer er tekens op een tablet zijn beschadigd dan is het enige, wat de copiïst kan doen, te pogen de resten zo goed mogelijk weer te geven, maar de ervaring heeft geleerd, dat op zulke resten in een voor de copiïst onbegrepen context practisch geen staat valt te maken. Derhalve is het absoluut nodig, dat iedere Assyrioloog, alvorens hij een door hem zelf of door een vakgenoot gemaakte copie publiceert, het origineel collationneert of tenminste een foto van het tablet bezit om zijn lezingen te controleren. Uiteraard zal dit niet steeds mogelijk zijn, al was het alleen al om de hoge kosten, die dit met zich mee zou brengen, maar altijd zal deze ervaring ons tot voorzichtigheid moeten manen, en ons voorts respect inboezemen voor de pioniers der Assyriologie, die ondanks de vele gebrekkigheden van hun werk de basis gelegd hebben voor de wetenschap, waarmee wij ons thans bezighouden.

De rest van mijn verblijf in Istanbul heb ik vervolgens gewijd aan het maken van enkele eigen copieën. Het leek mij het verstandigste daartoe een kleine groep teksten uit te kiezen, die behoren tot een genre teksten, waarover de reeds meermalen in het voorgaande genoemde Ebeling, de bekende uitgever van Assurteksten, in de laatste jaren van zijn leven een reeks studies heeft geschreven. De acht door mij in Istanbul gevonden teksten van dit genre der namburbi-bezweringen waren daarbij door hem niet gepubliceerd, omdat de opgravingsfoto's van deze teksten aan hem onbekend dan wel voor hem onleesbaar waren. Onder deze teksten waren er enkele van bijzonder grote afmetingen o.a. de bezwering tegen de vervloeking, terwijl de bezwering tegen de maansverduistering behalve groot ook nog uiterst be-

langrijk was, omdat daar verhaald wordt over de mysterieuze ruilkoning (*šar pūḫi*), over wiens dood in dezelfde bewoordingen wordt gesproken als in een onlangs door Lambert, de Assyrioloog van Toronto, gepubliceerd fragment van het ritueel van deze *šar pūḫi*.

Uiteraard zou hier nog veel vermeld kunnen worden, maar in dit verband zou ik het hierbij willen laten. In het voorgaande hebt U kunnen zien, dat er in de Assurcollectie van Istanbul nog veel en hard gewerkt moet worden. Dit is niet de zaak van één persoon, maar hiervoor is de samenwerking van vele vakgenoten noodzakelijk. Het zou dan ook verheugend zijn, als eenmaal dit werk met vereende krachten kon worden aangepakt. Want op welke wijze zou men tenslotte beter ingelicht kunnen worden over de cultuur en de geschiedenis van het oude Assirië dan door oorkonden, die uit Assur zelf afkomstig zijn en waarvan er nog zovele ongelezen liggen te wachten in de laden van de Assurcollectie in het Archæologisch Museum te Istanbul.

Leiden, januari 1958 R. FRANKENA

IV - IVOORSNIJKUNST UIT NIMROED

Professor M. E. L. Mallowan, de onvermoeide opgraver van Nimroed, heeft in de *Illustrated London News* van 23 en 30 November en 7 December 1957 verslag uitgebracht over de achtste campagne aldaar (Maart en April 1957). In ons eerste nummer (April 1955) vindt de lezer een en ander over een vroegere opgraving. De resultaten nu bereikt, zijn van zodanig belang dat wij opnieuw de aandacht durven vragen voor Kalach, de Assyrische vesting die bij de verovering van het Assyrische rijk door Meden en Perzen totaal werd verwoest.

Ook nu werden de opgravingen ondernomen onder leiding van de *British School of Archaeology in Iraq* met steun van Britse, Amerikaanse, Belgische en Deense instellingen. Op twee punten werd gegraven.

Op de acropolis werd een ruimte in het paleis van Assoer-etil-ilani (633-629) bloot gelegd. De noordelijke muur was afgedekt met effen ivoren panelen, die waren bevestigd op een achtergrond van hout. Wel terecht ziet professor Mallowan hier een parallel met het „ivoren huis dat Achab maakte", vermeld in 1 Koningen 22, 39.

Het andere punt bevond zich aan het buitenste gedeelte van de stad. Men vond daar bij een verhoogd terrein een tichel met de naam van koning Salmanassar III (859-824) erop. Men gaf het nu bij voorbaat de naam „Fort Salmanassar". Het bleek inderdaad een sterk steunpunt in het verde-

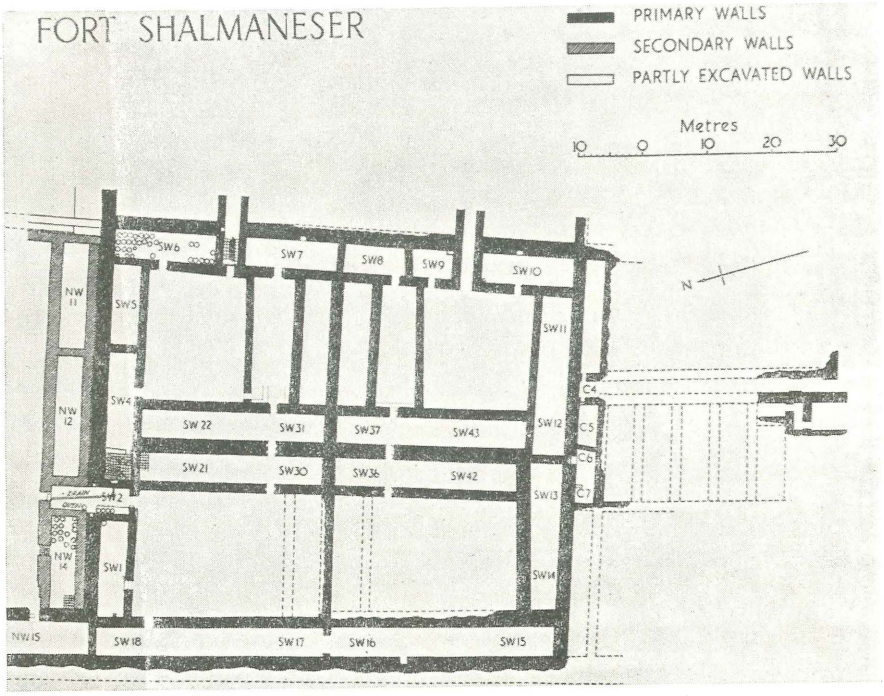

Fig. 15. „Fort Salmanassar" aan buitenrand van Nimroed.

digingssysteem van de stad te zijn geweest (Fig. 15). In later tijd werd het gebruikt als opslagplaats voor victualiën, in het bijzonder voor wijn. Opschriften gaven niet alleen de inhoudsmaten, maar ook voor wie de inhoud was bestemd, onder andere voor 's konings Kassietische zangers. De maten waren de homer en zijn onderdelen, sutu en qa. De homer bleek op 187 liter te moeten worden gesteld. Weer een ander gedeelte bleek opslagplaats te zijn geweest voor gesneden ivoren sierstukken van meubels. Wij brengen de afbeeldingen van drie hiervan: een met een voorstelling uit de dierenwereld (Fig. 18) en twee uit . . . . ja, welke wereld, die der goden, of die der mensen? (Fig. 16 en 17).

De ivoorkunst is van Egyptische bodem. Reeds uit de Eerste Dynastie kennen we ivoren plaatjes met opschriften van Koning Hor-Aha, wiens naam Dr Klasens nu ook in Abou-Roash heeft gevonden (blz. 4). Vanuit Egypte vond deze tak van kunstnijverheid een nieuw terrein in Syrië; Oegarit heeft daarvan bijzondere gave voorbeelden aan het licht gebracht (zie

Fig. 16. Ivoor uit „Fort Salmanassar".

Fig. 17. Ivoor uit „Fort Salmanassar".

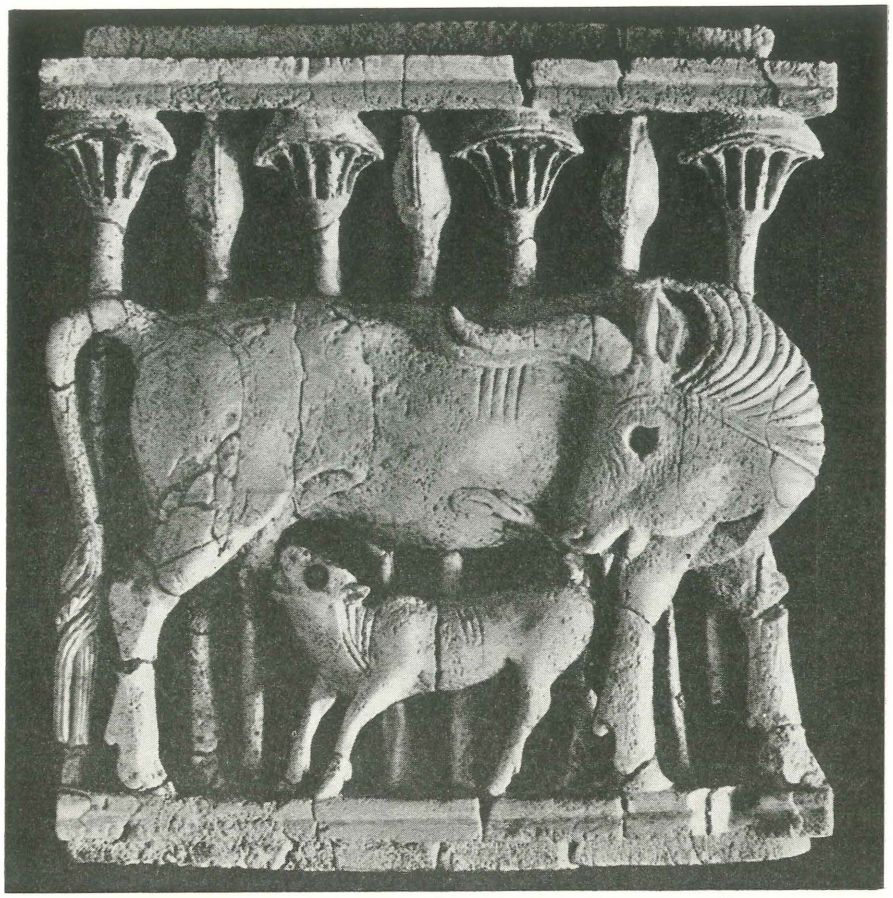

Fig. 18. Ivoor uit „Fort Salmanassar".

Phœnix I, 1, Fig. 2 en 3), waarschijnlijk ter plaatse door inheemse kunstenaars gemaakt. De in Nimroed gevondene zijn echter wel import uit Syrië, evenals die in Palestina zijn ontdekt.

Sporen van goud op deze ivoren uit Nimroed roepen weer in gedachte de chrys-elephantine kunst der Grieken, en haar hoogtepunt: Phidias' beeld van de godin Athena in haar huis op de Acropolis van Athene.

Leiden, 24 Maart 1958 B. A. VAN PROOSDIJ

P.S. Zie voor inscripties (ook Aramese) uit Nimroed Iraq, Vol. XIX, 1957, pp. 125 en 139.